

3. **Воронов В. І.** Вітчизняна історіографічна традиція щодо вивчення наукової діяльності та творчого доробку О. М. Лазаревського / В. І. Воронов // Грані. Наук.-теор. і громад.-політ. альманах. – 1999. – № 2 (4), березень – квітень. – С. 19–27.
4. **Грушевський М.** Пам'яті Олександра Лазаревського / М. Грушевський // Твори : у 50 т. – Л., 2005. – Т. 7 : Серія Історичні студії та розвідки (1900–1906). – С. 572–579.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : у 2 т. – Т. 1: 1890–1917 / відп. ред. вип. О. Д. Василюк. – К., 2005.
6. **Катренко А. М.** Український національний рух XIX століття. Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст. : навч. посіб. / А. М. Катренко. – К., 1999.
7. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. – Т. 1: 1874–1879.
8. **Кістяківський О. Ф.** Щоденник (1874–1885) : у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1995. – Т. 2: 1880–1885.
9. **Маркович Д.** Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // По степах і хуторах: Оповідання. Драма. Спогади. – К., 1991. – С. 483–508.
10. **Марченко М. І.** Видатний історик України О. М. Лазаревський / М. І. Марченко, Л. К. Полухін. – К., 1958.
11. **Палієнко М.** «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К., 2005.
12. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей // Вісник Академії Наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. – К., 1957. – № 3 (244). – Березень. – С. 61–71.
13. **Сарбей В. Г.** Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К., 1961.
14. **Стороженко М.** З мого життя / М. Стороженко. – К., 2005.

Надійшла до редколегії 25.12.2011

УДК 94 (477) (09)

М. В. Остропольська

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

М. ПАВЛИК ТА М. ДРАГОМАНОВ: ДО ІСТОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ СПІВПРАЦІ

Розглянуто й проаналізовано особливості інтелектуальної співпраці між М. Павликом та М. Драгомановим у контексті культурних, суспільно-політичних, економічних процесів, що відбувалися наприкінці XIX ст. в Україні.

Ключові слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галичина, Женева, соціалізм, інтелектуальне співробітництво.

Рассмотрены и проанализированы особенности интеллектуального сотрудничества между М. Павликом и М. Драгомановым в контексте культурных, общественно-политических, экономических процессов, которые происходили в конце XIX в. на Украине.

Ключевые слова: М. Павлик, М. Драгоманов, Галиция, Женева, социализм, интеллектуальное сотрудничество.

The specialties of intellectual relations between M. Pavlyk and M. Drahomanov in the context of cultural, social and political, economical processes which took place at the end of XIX century in Ukraine are examined and analysed.

Key words: M. Pavlyk, M. Drahomanov, Galichina, Zheneva, socialism, intellectual ties.

В останні десятиліття XIX ст. центром національно-визвольного руху стали західноукраїнські землі. Народницький рух 60–90-х рр. XIX ст. відповідав

культурно-політичній стадії національного відродження. Значний вплив на втілення ідеї соборності України справили інтелектуальні зв'язки відомих діячів із Західної та Наддніпрянської України – М. Павлика та М. Драгоманова.

Взаємовідносини між М. Павликом та його учителем М. Драгомановим уже були у фокусі уваги дослідників. Це, передусім, такі вчені, як О. Грушевський [2], І. Денисюк [3], М. Лозинський [7], П. Феденко [3]. Ці автори намагалися частково показати їхні творчі зв'язки. Однак, на цих розвідках позначилася пануюча на той час радянська ідеологія, отже, потрібно критично аналізувати дані праці. У центрі уваги дослідників була постать М. Павлика, його біографія, суспільно-політична та громадська діяльність, а не його інтелектуальна співпраця з будь-яким сучасником. Вартісною, з погляду даної проблематики, є монографія С. Світленка «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії», в якій було частково показано, як М. Павлик розуміє світогляд М. Драгоманова [1]. Все ж таки, слід відмітити, що на монографічному рівні ця сюжетна лінія не була досліджена. Саме тому існує необхідність її подальшого вивчення.

Джерельною базою даного дослідження є опубліковані західноукраїнським діячем листування у восьми томах М. Павлика та М. Драгоманова, що поглиблює знання про культурно-творчі зв'язки між двома митцями. Розвідка М. С. Русанова «Что такое г. Драгоманов?», котра знаходиться в Архіві Дому Плеханова, Російської національної бібліотеки, проливає світло на питання «Чому М. Драгоманов не вважав Т. Шевченка соціалістом, унаслідок чого і відбувся конфлікт між М. Павликом та його наставником?».

Об'єкт розвідки – постаті М. Павлика та М. Драгоманова у їхній інтелектуальній співпраці. Предметом дослідження є особливості культурно-творчих зв'язків М. Павлика з М. Драгомановим наприкінці 1876 – наприкінці XIX ст. Мета роботи – з'ясування характеру та особливості інтелектуальної співпраці між М. Павликом та М. Драгомановим даного періоду.

Наукова новизна даної розвідки полягає у тому, що інтелектуальна співпраця М. Павлика з М. Драгомановим досі ще не була предметом системного, поглибленого вивчення. Завдяки зібраним та проаналізованим матеріалам можна розкрити особливості та значення цієї співпраці між двома митцями задля поширення ідеї соборності України.

Варто зазначити, що знайомство двох постатей відбулося у березні 1876 р., коли М. Драгоманов проїздом зупинився у Львові (переїзд М. Драгоманова до Відня – *О. М.*), відвідуючи університет. Але ще до приїзду М. Драгоманова, М. Павлик читав у газеті «Друг» його перший та другий лист до редакції (третій лист М. Павлик читав, уже знаючи особисто М. Драгоманова). М. Павлик, говорячи про знайомство з М. Драгомановим, неодноразово зазначав, що познайомився «з одним із таких світлих українських соціалістів» [9, т. 3, с. 209]. Так, у перших листах М. Павлик висловив свою радість, що нарешті познайомився з мудрою, живою й щирою людиною. Саме з того часу зав'язалася дружба двох товаришів, яка тривала до смерті М. Драгоманова (1895 р.). Варто наголосити на тому, що М. Павлик був у колі кореспондентів М. Драгоманова з 1876 р. – з моменту їхнього листування – а у період політичної еміграції (1879–1881 рр.) західноукраїнський діяч жив у свого учителя в Женеві.

Перш ніж розпочати статтю, слід дати визначення поняттю «інтелектуальна співпраця». До цього терміну варто відносити, у першу чергу, розумові зв'язки, котрі несуть в собі певну ідею. Основи ж інтелектуальної співпраці закладаються ще в період здобуття освіти. Термін «культурно-інтелектуальні зв'язки» – контакти, котрі сприяють взаємному культурному збагаченню осіб, між якими вони відбуваються та піднесенню їхнього інтелектуального рівня. І з цього погляду до них можна зарахувати навіть побутові контакти, що відповідають зазначеним критеріям. Саме такими були творчі зв'язки між М. Павликом та М. Драгомановим.

Дослідниця І. Колесник, наприклад, у своєму монографічному дослідженні дала таке визначення «інтелектуальному співтовариству»: «не просто «базова реальність», це водночас витвір уяви, образ, що конструється учасниками культурного життя та дослідниками цього життя. Концепт «Інтелектуальне співтовариство» слугує інструментом вивчення культурно-освітніх, науково-корпоративних та політичних практик українських інтелектуалів» [6, с. 59].

Плідні інтелектуальні контакти М. Павлика з європейським діячем М. Драгомановим дали свої плоди. Пізніше, М. Павлик став найпалкішим проповідником думок М. Драгоманова. Так, завдяки своєму наставнику М. Павлик почав поступово виступати з доповідями на вечорах, публікувати свої праці. Його метою на той час було донести інтелігенції, селянам свої думки: про національну єдність українців, рівність усіх людей, критики церкви як інституту. Слід зазначити, що протягом 1876 р. зв'язки між М. Павликом та М. Драгомановим ставали щораз тіснішими. За гроші свого вчителя М. Павлик винаймав помешкання, куди приїжджали однодумці М. Драгоманова, коли переїжджали через Львів. Іншими словами, М. Павлик став у Львові головним представником тих ідей і тієї праці, яку пропагував М. Драгоманов [7, с. 9]. Невипадково, що М. Павлик вважав свого старшого друга за вчителя, а тому про всі свої незгоди повідомляв М. Драгоманову. Той, у свою чергу, давав молодому хлопцю життєві поради. Так, після виходу на волю з в'язниці М. Павлик одразу ж листом від 24 березня 1877 р. повідомив про це М. Драгоманову. Зокрема, він зазначав, що у в'язниці йому не дозволяли читати жодних газет. Університетські професори не бажали більше спілкуватися з таким студентом і саме тоді, із сумом, М. Павлик зрозумів, що повної вищої освіти у нього не буде [9, с. 197].

На М. Павлика дуже вплинула ідея, котру пропагував М. Драгоманов: несплатний борг інтелігенції перед народом, який своєю працею повинен підтримувати інтелігенцію, давати їй можливість «віддатись своїм заняттям, своїм захопленням». Ця ідея була надзвичайно важливим відкриттям для нової селянської інтелігенції [2, с. 53].

Варто наголосити на тому, що саме М. Павлик познайомив ближче М. Драгоманова з І. Франком як з молодим літератором. Про це свідчить заява самого М. Драгоманова: «...І. Франко може бути для мене корисним, як продаючий свої видання і мігший доглядати за коммисовим спродажем і моїх виданих в Австрії книг» [9, с. 274]. М. Драгоманов знав про складні відносини між М. Павликом та І. Франком, і став на бік першого. Про це він написав М. Павлику 23 березня 1881 р. М. Драгоманов навіть написав про своє незадоволення І. Франку. Він наполіг, щоб Каменяр перестав морально знущатися з М. Павлика. Однак, учитель дещо розкритикував і М. Павлика, який писав занадто великі коментарі І. Франку, коли той висловлював свою думку, протилежну думці М. Павлика [9, т. 3, с. 414].

Слід зазначити, що під час перебування М. Павлика у Женеві, він деякий час жив у М. Драгоманова. Там вони разом з С. Подолинським видавали «Громаду». М. Павлик почав вивчати іноземні мови, а це не могло не позначитися на його інтелектуальних контактах з європейськими діячами. Необхідно наголосити на тому, що після непорозумінь між М. Драгомановим та С. Подолинським ускладнилися відносини між М. Павликом та його старшим учителем. Останній почав закидати М. Павлику, що той дотримується радикальних принципів, хоча сам був боягузом, стверджував, що у нього суцільні монологи, які люди навіть слухати не хочуть. М. Павлик з приводу цього дуже комплексував, хоча пізніше дав контрвідповідь на таку заяву, де вказав, що його несправедливо звинувачували і прохав, аби вони з М. Драгомановим, все ж таки, залишилися друзями [9, т. 3, с. 436, 470].

Під час перебування у Женеві, М. Павлик у своїх листах писав, що за кордоном він був легальним громадянином. Про це свідчить лист до Л. Драгоманів-

ни з Женеви 13 серпня 1879 р., у якому чоловік повідомив її, що часто купався в р. Арві разом з М. І. Зібером [9, с. 114].

Треба сказати, що ставлення М. Павлика до переконань М. Драгоманова не завжди було однаковим. Між ними були дискусії, ідейні розходження. На це треба обов'язково звернути увагу, щоб переконатися, що М. Павлик не завжди погоджувався із критикою свого учителя [3, с. 20]. У своїй монографії «Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: теоретичні проблеми джерелознавства та історії» С. І. Світленко зазначив, що М. Павлик неодноразово висловлювався про свого учителя так: «політичний драгоманівський ідеал – се прудонівський анархізм, або, по-нашому, безначальство, наконечна ціль якого: повна воля особи» [1, с. 107].

У 80-ті рр. XIX ст. М. Павлик не міг погодитися з драгоманівським еволюціонізмом та лібералізмом. Особливо рельєфно ці розходження окреслилися у 1881 р. після Олександра II, коли М. Павлик сподівався на революцію в Росії. Ці непорозуміння призвели до дуже напружених відносин між друзями. Їхнє листування чітко показує постійні суперечки, особисту незгоду.

Про те, що між двома діячами існували суттєві ідейні розходження свідчить лист М. Павлика до М. Драгоманова від 3 січня 1883 р.: «Чуючи подібні Ваші слова до мене від смерти Александра II, аж до останнього Вашого листа, – всякий завпадкував би ся: «господи, що за пропачий і негідний чоловік, той П – к!»... Усякий, знаючи всі наші подібні спори, зачудував би ся, що таке є між людьми, котрі в громадській думці вважаються найбільшими приятелями. Як не важко й не жалко, а це факт, що з якогось часу ми до того говоримо на різних язиках, що навіть найвиразнішу річ, котру бачимо й котру чуємо... кождий розуміє зовсім інакше... Та благодать ще тому, хто може відділити особистісні відносини від ділових: тоді непорозумінье може обмежитися на особи. Тільки ж, що не говоріть, а Ви цієї границі не держитесь» [9, т. 4, с. 130–131].

Як відомо, М. Драгоманову були властиві еволюційні погляди. Він був прихильником не революційного, а еволюційного шляху розвитку. У питанні про зміну існуючого ладу революційним шляхом, М. Павлик ближче стояв до ідейних поглядів І. Франка [3, с. 20]. З цього погляду цікавою є думка дослідника П. Феденка, який стверджував, що М. Драгоманов думав, нібито соціалістичні ідеї швидко знайдуть позитивне сприйняття у селянстві. Так, він вважав, що кождий соціаліст, котрий хотів працювати в Україні і мати вплив у народних масах, повинен обов'язково стати на українську національну ідею. З іншого ж боку, кождий український патріот, «що бажає своєму народові визволення, повинен стати соціалістом, бо тільки так він зможе підсилити боротьбу України за національну свободу» [13, с. 44].

Незважаючи на ідейні розходження, М. Драгоманов завжди залишався вчителем і «батьком» для М. Павлика. Пізніше М. Павлик неодноразово повідомляв йому, що вже місяць у нього запалення очей, вдень він не встигав справлятися з важливою роботою, а вночі, при світлі, зовсім не міг навіть писати та читати. А в листі від 3 листопада 1884 р. М. Павлик повідомив прикру для нього звістку, що йому було відмовлено працювати в газеті «Діло» [9, т. 4, с. 256, 303].

Більш критично ставився до М. Драгоманова І. Франко, у якого майже завжди були протиріччя щодо поглядів М. Драгоманова. У листі від 27 квітня 1886 р. М. Павлик навіть радив учителеві якийсь час не спілкуватися з І. Франком. Автор листа зауважив: «він належить до тих людей, котрі, як їм що раз-у-раз нагадувати, то вони ще гірше ідуть по тій же дорозі... У мене з ним також тільки дуже загальні стосунки, – до діла ми з ним не станемо разом, хоть він і тягне» [9, т. 5, с. 93].

У наступних роках листування між двома діячами більш одноманітне: М. Павлик періодично висилав М. Драгоманову «Народ», а коли постала загроза припинення виходу журналу – вчитель надавав матеріальну допомогу. Варто наголоси-

ти на тому, що М. Драгоманов дуже уважно читав журнал і, навіть, давав свою критику. Про це свідчить лист від 26 березня 1891 р. з Софії, де автор наголошував, що шостий номер «Народа» був «зроблений екземплярно незручно... Критика і виводи занадто короткі і через те або темні, або просто шкідливі, як наприклад, натяки про вільну любов» [9, т. 6, с. 150–151].

М. Драгоманов зауважив, що згоден з М. Павликом у відстоюванні жіночого права на освіту, працю, проте, вчитель застерігав його обережно пропагувати вільне кохання «як у птахів», бо у птахів моногамія існує поки виростуть діти, а в людей дитина росте 20 років. Далі М. Драгоманов навів приклад свого подружнього життя з дружиною. Побралися вони з дружиною у 1864 р., однак розлучитися вони зможуть тільки у 1905 р., коли сину виповниться 20 років, а на той час чоловіку вже буде 64 роки, дружині – 61 рік. «Нам прилічніше буде «о смертнім часі» думати, ніж о любові вільній чи невольній» [9, т. 6, с. 151].

У 1893 р. між М. Павликом та М. Драгомановим розгорнулася нова полеміка. Цього разу у питанні про цинізм у літературі, зокрема у вірші Т. Шевченка «Н. Т.». Так, М. Драгоманов обвинувачував Т. Шевченка у цинізмі: «Найбільше жалко, що цинічний елемент проскочив у Шевченка в его поезії «До Н. Т.» [М. Драгоманов Слівце про цинізм у літературі // Народ. – 1893. – № 17, с. 188–189, с. 188].

У Архіві Дома Плеханова зберігається цікава розвідка М. С. Русанова, яка називається «Что такое г. Драгоманов?». Зокрема, автор писав, що М. Драгоманов не вважав Т. Шевченка соціалістом, тому що Кобзар не знав, що таке європейська кооперація (спілка), не міг виступати в Україні у якості революціонера, бо він сам всього того не усвідомлював, а тим більше – суспільство [10, арк. 8–9]. М. Павлик погоджувався з критикою М. Русанова і одразу ж дав відповідь М. Драгоманову: «Нам бачиться, що в тільки що надрукованих словах про Шевченка є деяке непорозуміння... Ніхто не воріг собі: кожному бажається відітхнути вільним воздухом – матеріальним чи моральним – і власне серед найгідшого цинізму, бувають найрізчі контрасти моральні» [8, с. 189–190].

У цій дискусії на бік М. Павлика став І. Франко, який погоджувався з М. Павликом щодо поглядів Т. Шевченка [9, т. 7, с. 285]. У листі від 26 серпня 1893 р. вірш Т. Шевченка «Н. Т.» М. Павлик розглянув «виходячи з світогляду поета, з його високоетичних поглядів на жінку, і приходять до висновку, що погляди Шевченка не дозволяють розглядати вірш як заклик до «блуду», як це хибно розумів Драгоманов» [3, с. 22]. Таким чином, в окремих питаннях М. Павлик ставився до М. Драгоманова доволі критично, аргументуючи власну думку.

16 грудня 1894 р. друзі М. Драгоманова влаштували у Львові відзначення 30-річного ювілею його громадсько-політичної та літературно-наукової діяльності. Доповідь про вченого виголосив його учень М. Павлик, зазначивши, що «найперша і найбільша перешкода до поступу народу в Росії – політична неволя, і зміркував, що без політичної волі у Росії поступу не буде. Се він перший з усіх російських соціалістів заявив прилюдно в Росії 1876 р.» [4, с. 244–245]. Далі М. Павлик підкреслив, що М. Драгоманов давно займався історією Галичини, навіть його друзі у Києві почали називати його «Михайлом Галицьким» [4, с. 245].

У листі до Лесі Українки від 26 лютого 1895 р. М. Павлик писав, що хотів видати про М. Драгоманова ювілейну книгу і додати до неї повний і точний список праць ученого у хронологічному порядку. Леся Українка повинна була виписати все те, що було опубліковано в Росії і за кордоном, окрім Швейцарії, – це мав зробити сам М. Павлик, додавши твори, які були написані у Галичині [1, арк. 1].

20 червня 1895 р. М. Драгоманов помер. На похорон приїхав М. Павлик. Їхав також і І. Франко, однак австрійська влада не дозволила письменникові перетнути кордон. М. Павлик виступив з прощальною промовою, а також зібрав усі некрологи болгарської преси, усі промови над труною М. Драгоманова, його біо-

графію і опублікував їх у 1896 р. під назвою «Михайло Петрович Драгоманов. 1841–1895. Його юбілей, смерть, автобіографія і спис творів» [12, с. 145–151].

Як зазначив дослідник І. Денисюк, після смерті М. Драгоманова М. Павлик зробив колосальну роботу, видавши листування та твори М. Драгоманова. Чого тільки коштує восьмитомне видання «Переписки М. Драгоманова з М. Павликом». Було зібрано фольклорні праці, написані англійською, французькою, російською, болгарською мовами і видано в чотирьох томах під назвою «Розвідки М. Драгоманова про українську народну словесність і письменство» [3, с. 22].

М. Павлик належав до знакових, видатних постатей українського національно-культурного руху. Протягом усієї історії знайомства двох непересічних постатей у історії українського національного руху М. Павлик налагодив та підтримував тісну інтелектуальну співпрацю із М. Драгомановим. Одним із головних векторів творчих та громадсько-політичних зв'язків М. Павлика були його взаємовідносини з учителем. М. Павлик ставився до останнього як до батька, проте пієтет перед особистістю М. Драгоманова не заважав становленню М. Павлика як самостійної знакової фігури серед пантеону діячів українського національного відродження, про що свідчить подальший критицизм М. Павлика до висловлювань М. Драгоманова, виражений у їхньому листуванні. Ця складна комунікативна мережа вартісна з погляду на дві важливі особливості інтелектуальної співпраці двох провідних громадських діячів – відокремлення особистої дружби чи особистих конфліктів від творчої співпраці та значний вплив на їхні контакти стосунків з іншими лідерами українського соціалістичного руху – І. Франком та С. Подолинським. Спілкування з М. Драгомановим на теми, пов'язані з обговоренням про переоблаштування суспільства наштовхнули М. Павлика на думку про борг інтелігенції перед трудовим народом, що в подальшому знайшло відображення у ідеї створення РУРП.

Бібліографічні посилання

1. Відділ рукописних фондів і текстології. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ф. 101, спр. 145.
2. Грушевський О. Драгоманов і галицька молодь (Франко і товариші) / О. Грушевський // Україна. – Кн. 6. – 1926. – С. 43–55.
3. Денисюк І. М. Павлик / І. Денисюк. – К., 1960.
4. Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994 / М. Драгоманов. – Л., 2001.
5. Драгоманов М. Слівце про цинізм у літературі / М. Драгоманов // Народ. – 1893. – № 17. – С. 188–189.
6. Колесник І. Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій / І. Колесник. – К., 2009.
7. Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність / М. Лозинський. – Відень, 1917.
8. Павлик М. Слівце про цинізм у літературі / М. Павлик // Народ. – 1893. – № 17. – С. 189–190.
9. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом : у 8 т. – Чернівці. – 1910.
10. Российская национальная библиотека. Архив Дома Плеханова. (г. Санкт-Петербург). – Ф. 657, оп. 1, ед. хр. 84.
11. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С. І. Світленко. – Д., 1999.
12. Романченко І. Михайло Драгоманов у Болгарії / І. Романченко // Жовтень. – 1958. – № 5. – С. 145–151.
13. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний / П. Феденко. – Лондон; Париж; Мюнхен, 1968.

Надійшла до редколегії 18.11.2011